

op de groei van Tollens' dichterschap tot 1823, het jaar waarin *Avondmijmering* ontstond ('zijn meest persoonlijke creatie', 185), waarin de dichter zijn poëtisch falen erkent, en dat als afsluiting zou mogen gelden van een levensverhaal als 'drama van roeping, beperkt talent, leerjaren, successen en teleurstelling (185, 190); het jaar ook waarin hij op het 'Costerfeest' te Haarlem (een grootse nationale manifestatie) een Feestzang voordroeg, waarin hij zijn tot chauvinisme geworden vaderlandsliefde beleet en met 'voltairiaanse kortzichtigheid' (Huet, *Litterarische Fantasten*, 130) de middeleeuwen verdoemde in frasen als 'Een zware walm hing over d'aardbol heen,/Een bare nacht, zoo ver de blik zich strekte...'. Tollens, van huisuit katholiek, werd in 1827 met zijn gezin remonstrants.

In dit eerste deel van het boek verdwijnen standbeeld en caricatuur en komt een figuur naar voren die als exponent van zijn tijd belangstelling wekt. Wat Huygens zegt over Tollens' bemoeienis met het toneel doet verlangen naar een studie over de politieke betekenis die dit op het eind van de achttiende eeuw en de Franse tijd gehad moet hebben. Ook overigens heeft het goed verteld verhaal soms het effect van een nuttige suggestie. Twee voorbeelden:

Tollens' ontwikkeling van democratisch patriot tot lofzanger van Oranje is niet ongewoon, maar wat Huygens vermeldt over deze politieke ontwikkeling en over Tollens' groeiend nationalisme - sinds 1800 - met zelfgenoegzaamheid en afkeer van respectievelijk Engeland en Frankrijk als keerzijde, doet vermoeden dat een onderzoek naar de relatie tussen beide processen sterk zou kunnen bijdragen tot een beter inzicht in de groei van het negentiende-eeuwse Nederlandse nationalisme.

En tot slot dit: Huygens laat zien hoe Tollens opgroeide in een burgerlijk milieu, dat niet zelden opereerde 'on the wrong side of the blanket'. Hij ging er zelf met een actrice vandoor en trouwde haar. Die liefde bleek bestendig en zo werd hij de liefhebbende echtgenoot en vader die model zou staan voor Victoriaanse oppassendheid. Maar behalve de 'brave' gedichten, zijn er ook andere en veel aardiger erotische, die-soms als gelegenheids-gedicht - aantonen dat preutsheid nog niet het gezinsleven een stempel opgedrukt had. Terecht oppert Huygens dat ook in dat opzicht in de Franse tijd de normen gingen veranderen.

Dit alleraardigste boek is verschenen als het twaalfde deel in de reeks historische werken over Rotterdam, die verschijnt onder auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum. Papier en lay-out zijn uitstekend; evenals de illustraties, maar de prijs is wel héél hoog!

C. Offringa

H. P. R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Staatsuitgeverij, 227 blz., 208 afb. zw.w., f 26,60).

Tot op de dag van heden ontbreekt ons een genuanceerd, wetenschappelijk verantwoord overzicht van de Hollandse bouwkunst en stedenbouw in de negentiende eeuw. Een dergelijke studie is ook nog niet zo gauw te verwachten door het gemis aan behoorlijke monografieën over architecten en afzonderlijke gebouwen. In feite zijn we nauwelijks toe aan het afronden van een indertijd grondig opgezette inventarisatie (*Coöperatieve Documentatie van de 19de-eeuwse Bouwkunst*), waardoor het eigenlijke bestand aan monumenten met de daarbij behorende documentatie, nog niet te overzien is. H. P. R. Rosenbergs boek, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, is dan ook een belangrijke bijdrage tot onze kennis van het negentiende-eeuwse bouwen, maar draagt tegelijkertijd alle kwalijke sporen van ons relatief beperkte inzicht in deze materie.

Het boek is in de eerste plaats de vrucht van een door de auteur, als ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerde inventarisatie van de negentiende-eeuwse kerken ten behoeve van het officiële monumentenregister. In totaal beschrijft en documenteert Rosenberg 379 kerkgebouwen, waarbij die voor de katholieken en protestanten (Nederlands Hervormde, Gereformeerde, Doopsgezinde, Evangelisch-Lutherse kerken, etc.) alle tezamen zijn geteld. Van dit aantal worden er totaal ca. 200 afgebeeld, meestal met één plaatje, hetzij van voorgevel, interieur of plattegrond, in enkele gevallen met twee, een heel enkele keer met drie illustraties. Deze cijfers worden sprekend als men zich realiseert, dat volgens Gerard Brom, in zijn *Herleving van de kerkelijke kunst in Katholiek Nederland* uit 1933, alleen al in de eerste vier decennia van de vorige eeuw 140 nieuwe katholieke kerken zijn gebouwd; in 1903 kwam J. C. Alberdingk Thijm S. J. over de periode 1853-1903 - ook weer alleen geldend voor het katholieke kerkgebouw - tot een aantal van 509¹. Het zou wel eens kunnen zijn, dat wij na de laatste wereldoorlog meer kerkgebouwen hebben afgebroken dan er in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn gebouwd, ook al ga ik er vanuit dat Rosenberg lang niet alle, nog bestaande gebouwen heeft opgenomen. Hoe voortvarend men met het afbreken is, blijkt wel uit de door De Roy van Zuydewyn gepubliceerde lijst van in 1972 afgebroken of serieus bedreigde monumenten², waaronder niet minder dan zes door Rosenberg genoemde gebouwen zijn (nrs. 22, 134, 141, 142, 156, 184); hierbij komen de beide kerken van B. Hooykaas te Rotterdam, te weten de Koninginnekerk (1905) en de Wilhelminakerk (1895), die niet door Rosenberg zijn opgenomen.

Vandaar dat Rosenbergs inventarisatie van gebouwen, als voorbereiding op een wettelijke bescherming als monument, uiterst welkom en noodzakelijk is. Als documentatie van een stuk negentiende-eeuwse architectuur is het boek dan ook voortreffelijk opgezet en levert het allerlei nieuwe gegevens en gezichtspunten op. In dit verband zijn de beide alfabetische registers van de architecten en van de kerken uiterst waardevolle bijdragen, vooral ook omdat we hier voor het eerst een reeks goed gedocumenteerde biografieën van Nederlandse architecten hebben, die in kwaliteit die van de Rotterdamse catalogus *Nederland bouwt in baksteen 1800-1940* (1941) ver achter zich laat. Belangrijk is ook dat Rosenberg deze profielen heeft aangevuld met gegevens over niet-kerkelijke architectuur, waardoor ons beeld van de gemiddelde architecten-praktijk in de vorige eeuw aanzienlijk is genuanceerd. Zolang nog niemand zich durft te zetten aan de bewerking van de belangrijkste negentiende-eeuwse architectuurtijdschriften, zullen Rosenbergs registers voor zowel kerkelijke als profane architectuur de voornaamste en onmisbare sleutels tot de bronnen blijven.

Niettemin vertoont het boek een aantal tekortkomingen en onjuistheden, die enerzijds kunnen worden teruggevoerd op het gebrek aan detailstudies, anderzijds op Rosenbergs gemis aan een eigentijdse visie op dit type monument. Met name de reeks inleidende hoofdstukken (historische achtergrond; de liturgie in de kerken; neoklassicisme; kerken in de traditionele trant; de verdere ontwikkeling van het classicisme; stuccadoorsgotiek; Cuypers en Alberdingk Thijm; Cuypers eerste periode; Cuypers tweede periode; het Bernulphusgilde, Tepe en Cuypers; Tepe; Cuypers leerlingen en ander neogotici; protestantse neogotische kerken uit de tweede helft van de negentiende eeuw; het eclecticisme in de

1. J. C. Alberdingk Thijm S. J., 'Kerken en kapellen, in onze Nederlandsche kerkprovincie. Geconsacreerd sedert het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie 1853-1903 (maart)', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XXVIII (1903) 1-7.

2. H. J. F. de Roy van Zuydewyn, '1972 rampjaar voor onze architectuur uit 1820-1940', *Heem-
schut*, L (1973) 63-64.

kerkenbouw; neorenaissance en neobarok; Josef Cuypers en Stuyt) gaven mij de indruk dat de auteur zich bij het schetsen van de historische, architectuurhistorische en liturgische kaders van zijn studie, nauwelijks heeft weten los te maken van de vaak speculatieve en gedateerde visies van Josef Alberdingk Thijm, Jan Kalf en Gerard Brom.

Ook al zijn in de registers en afbeeldingen de diverse protestantse kerkgebouwen redelijkerwijs vermeld, in het totale beeld komen ze nauwelijks uit de verf en doet het geheel toch wel denken aan een verbeterde uitgave van Jan Kalfs *Katholieke kerken in Nederland* (1906). Het lijkt erop dat de auteur met deze verwaarlozing van de niet-katholieke kerken uit de negentiende eeuw M. D. Ozinga volgt, die in 1929, aan het eind van zijn *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Franschen tijd* schreef: 'En wanneer na de groote omwenteling (1796), de overheid de Hervormde Kerk vrijwel geheel loslaat, geraakt alda de Protestantsche kerkenbouw geheel in verval, om eerst in onze dagen tot nieuw leven te ontwaken'. Rosenberg had toch op zijn minst even moeten wijzen op het mislukte initiatief van A. J. van der Meulen, die de ambitie had een protestantse pendant te maken van Kalfs *Katholieke kerken*. Van der Meulens opzet is echter grotendeels mislukt: hij kwam niet verder dan een eerste aflevering, die in 1909 onder de titel *De kerkgebouwen van protestantsch Nederland in woorden beeld* verscheen. Uit de bestaande literatuur en (protestantse) bronnen moeten nog voldoende gegevens te halen zijn om het door Rosenberg getekende beeld van het protestantse kerkgebouw meer kleur te geven. Verhelderend is in dit verband een opmerking over de bouw en aankleding van de protestantse kerk aan het einde van de eeuw, van de architect C. Muysken, bouwmeester van de Grote Kerk te Hoorn (1880-83)³:

Dat de Protestantsche kerk een ander aanzien moest krijgen dan de gepolychromeerde, met altaren, beelden en symbolen rijk getooide Katholieke Kerk, en de bouwmeester hier in de eerste plaats heeft te zorgen voor rustigen, stichtelijken eenvoud, ligt voor de hand. Maar deze voorwaarden behoeven de kunst en een artistieke behandeling van het uit- en inwendige der kerk geenszins in den weg te staan. Bosboom [bedoeld wordt de architectuurschilder Johannes Bosboom, 1817-1891; E.T.] de groote meester, die zoo juist die stichting en stemming in een protestantsche kerk wist weer te geven, heeft ons dit geopenbaard.

Niet alleen wordt er weinig essentieels verteld over de geschiedenis van de dispositie van het protestantse kerkgebouw, ook de roomse kerken komen er niet best af. Sprekend over 'de liturgie der kerken' citeert Rosenberg een prachtig stukje retoriek van L. J. Rogier (*Katholieke Kerken*, 1956) over de praktijk van de traditionele zangkoren, maar nauwelijks een woord over de relatie tussen vorm en (liturgische) functie, over de buitenlandse bronnen voor Thijms visie op dit punt, niets over de mogelijke invloed van bijvoorbeeld *The Ecclesiologist*, of over de wenken en voorschriften van allerlei diocesane commissies in binnen- en buitenland⁴. Wat Rosenberg aan informatie levert, bevat niet meer dan wat Brom veertig jaar geleden met groter gezag en een bredere visie heeft verteld.

3. C. Muysken, 'Bouw- en Beeldhouwkunst', P. H. Ritter, *Een Halve Eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma*, II (Amsterdam, 1896) 146.

4. Een goed voorbeeld van de diverse beschikbare en ook gebruikte bronnen is B. Kruitwagen, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem* (Amsterdam, 1913) nrs. 879-1161.

Mijn grootste bezwaren gaan echter uit naar de hoofdstukken, waarin de negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland wordt geplaatst in een breder architectuur-historisch verband. Als men de architectuur van de vorige eeuw af wil helpen van het stigma van stijlnabootsing, is het niet verstandig haar te behandelen onder de traditionele hoofdjes als neoclassicisme, neogotiek, neobarok en neorenaissance, zeker niet als aan deze begrippen geen duidelijk herkenbare inhoud wordt gegeven. In Rosenbergs summiere schets van het internationale neoclassicisme worden Soufflot's Pantheon te Parijs (1755-1792), Chalgrin's Saint-Philippe-du-Roule (1774-1784) min of meer in één adem genoemd met de beide kerken van James Gibbs te Londen (St. Martin-in-the-Fields 1721-1726 en St. Mary-le-Strand 1714-1717)⁵. De laatste twee gebouwen tonen weliswaar een verwantschap aan motieven, maar zijn in hun toepassing van de zuilenorden, door hun ranke opbouw en palladiaanse elegance, nauwelijks met het officiële neoclassicisme van na 1760 in verband te brengen.

Het is jammer, dat in de verrassend lange lijst van architecten, die in de jaren tachtig van de achttiende eeuw geboren zijn, niet wat meer reliëf is gebracht door te wijzen op de kwaliteitsverschillen tussen bijvoorbeeld de plannen voor een kerkgebouw van Jan de Greef (nr. 180) en vooral Pieter Huijsers (nrs. 63, 312, 376) enerzijds en het werk van Zocher (nr. 326) of Dansdorp (nr. 155) anderzijds. In dat geval zou de door Rosenberg geciteerde heftige uitval van de criticus Servaas de Jong (in de *Bouwkundige Bijdragen* van 1845) tegen de Haarlemse St. Josefkerk van Dansdorp, toch wel begrijpelijker zijn geweest.

Rosenbergs karakteristiek van de zogenaamde stuccadoorsgotiek (dat wil zeggen de niet-constructieve opvatting van de gotiek, waarvan Theo Molkenboer de belangrijkste representant was en waartegen Thijm en Cuypers zich na 1850 heftig hebben verzet) gaat niet verder dan een veelvuldig herhaald 'in de trant van Schinkel'. En daarbij wordt! vrijwel uitsluitend de Friedrich-Werdersche Kirche te Berlijn (nu Berlin-Ost), Schinkel's 'Schmerzenkind' van 1828, bedoeld. In feit is Schinkel's invloed hier ter lande voorlopig nog nauwelijks te traceren, met uitzondering misschien van bepaalde, door Hekker al geciteerde handboeken, waaronder dat van de Schinkel-leerling J. J. Penn, *Handboek der Schoone Bouwkunst*, uit 1840-1841. Om Molkenboers wispelturigheid bij het hanteren van zowel gotische als klassieke vormen te vergelijken met Schinkel's stijlpluralisme⁶, getuigt van een weinig genuanceerde visie op het wezen van het negentiende-eeuwse historicisme en is in ieder geval denigrerend ten opzichte van het talent van Schinkel.

Centraal in Rosenbergs uiteenzettingen staan de figuren van Josef Alberdingk Thijm en de architect P. J. H. Cuypers. Thijms stellingname als architectuurcriticus komt onvoldoende uit de verf en daarmee blijft ook Cuypers' onverwacht snelle ontwikkeling nog teveel in het duister. Thijm had, evenals Cuypers trouwens, veel internationale relaties, was voortreffelijk op de hoogte van de Engelse, Duitse en Franse opvattingen en studies op het gebied van liturgie, gotiek, kerkenbouw en kerkinrichting. Niemand in Nederland vóór hem heeft met zoveel klem gewezen op de noodzaak zich als architect veelzijdig en internationaal te oriënteren. Zelf schrok hij er niet voor terug in te spelen op de beide beruchte

5. Voor afbeeldingen van beide gebouwen te Parijs zie: *The Age of Neo-Classicism*. The Royal Academy. The Victoria & Albert Museum (Londen, 1972) nrs. 1038-1040, 1352-1354. De kerken van J. Gibbs worden besproken en afgebeeld bij J. Summerson, *Architecture in Britain 1530 to 1830* (2e druk; Harmondsworth, 1955) platen 124, 125, 146a.

6. Zie bijvoorbeeld H. Kauffmann, 'Friedrich Schinkel und seine Stellung in der Architekturgeschichte', *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes*, I (Berlijn, 1967) 29-45; N. Pevsner, *Some Architectural Writers of the Nineteenth Century* (Oxford, 1972) 62 vlg.

'stijl-schandalen' van de eeuw, te weten de officiële veroordeling van de gotische stijl door de Franse Academie des Beaux-Arts in 1848 en Lord Palmerstons weigering van Scotts gotisch ontwerp voor de Government Offices te Londen (1859).

Thijm schreef, nadat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst klakkeloos het Franse voorbeeld had gevolgd, dat wil zeggen de 'spitsboog-stijl' gelaakt had, een woedend stuk in *De Spektator*⁷. Minder bekend is het, dat hij via zijn Engels-Belgische geestgenoot James Weale snel geïnformeerd was omtrent de Engelse 'Battle of Styles' en onder het pseudoniem van Markies van Carabas een venijnig pamflet schreef: *Kleene proeve van ketel- en kattenmuziek, uitgevoerd onder het Italiaansche balkon van de voortreffelijke kunstkenner Lord Palmerston, nadat zijn Lordschap in de Parlementsitting van 4 augustus j.l. zich allerkrachtigst tegen de Gothische Architectuur had doen horen*⁸. Zonder een genuanceerd inzicht in de rol en betekenis van Thijm blijft het een raadsel, dat - gezien het ontegenzeggelijk provincialistisch karakter van de Nederlandse bouwkunst in de eerste helft van de eeuw - Cuypers vroege werk al direct internationaal de aandacht trok, een verschijnsel waaraan Rosenberg geheel voorbij is gegaan. Cuypers eerste Amsterdamse kerk 'De Posthoorn' (1860-1863) werd al één jaar na de voltooiing door Engelse Ecclesiologen als Bereford-Hope en J. L. Pearson, beschouwd als het meest vooruitstrevende continentale product van neogotische bouwkunst⁹.

Rosenbergs rubricering van Cuypers ontwikkeling in twee perioden (de eerste tot ca. 1870 met als kenmerk een sterke oriëntatie op de vroege Franse gotiek; de tweede, 1870-1892, vooral getypeerd door een 'virtuoos eclecticisme' met ontlenen aan de eigen Hollandse, Duitse, Italiaanse en Scandinavische gotiek) is veel te sterk gefixeerd op één aspect van Cuypers' werk, namelijk de respons op de uitdaging van de grote voorbeelden uit het verleden. Door de ijver naar het speuren van architectuurhistorische motieven worden althans een aantal bijzondere kwaliteiten van de gebouwen niet of nauwelijks genoemd.

Bij de merkwaardige versmalling van het schip van de inmiddels afgebroken Amsterdamse Magdalenakerk (1889-1891) komt Rosenberg nodeloos aandragen met Baltards Saint-August in Parijs (1860-1869). Nergens echter wijst hij op Cuypers functionele benadering van de weinig ideale driehoekige bouwgrond, een aanpak die de fysionomie van veel Cuypers-kerken in belangrijke mate heeft bepaald. Rosenberg zwijgt ook over Cuypers specifieke ontwerptechnieken en proportiesystemen, die bijvoorbeeld iets wezenlijks zeggen over zijn relatie tot Viollet-le-Duc; niets over Cuypers verschillende opvattingen over de functionaliteit en toepassing van kleur of over Cuypers werkelijk geniaal vermogen tot componeren van bouwmassa's, zijn gevoel voor de plasticiteit van de wand, kortom over al die kenmerken, die hem doen uitsteken boven zijn Hollandse tijdgenoten en hem op hetzelfde niveau brengen als William Butterfield, Edmund Scott en Friedrich von Schmidt.

Ik heb ook moeite met de door Rosenberg geconstrueerde tegenstelling, eigenlijk vijandschap, tussen de 'Utrechtse School' van het Bernulphusgilde met Van Heukelum aan het hoofd en Alfred Tepe als architect enerzijds en de groep rond Cuypers anderzijds¹⁰.

7. *De Kunst in Nederland, I, De Kunst en Archeologie in Holland*, door J. A. Alberdingk Thijm (uit het Fransch vertaald) (Nijmegen, 1855) 32 vlg.

8. J. F. M. Sterck, 'W. H. James Weale, de kunsthistoricus van Middeleeuwsch Vlaanderen', *Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en Oudheidkunde*, I (oktober 1918) 116-117.

9. S. Muthesius, *The High Victorian Movement in Architecture 1850-1870* (Londen-Boston, 1971) 148-150.

10. H. P. R. Rosenberg, 'De neogotiek van Cuypers en Tepe', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, LII (1971) 1-14.

RECENSIES

Het is onwaarschijnlijk dat Cuypers het principieel oneens is geweest met de drie stellingen aan het einde van een voordracht, die Tepe in juli 1871 voor het genoemde gilde hield (53). Hierin werd gepleit voor een grotere gevoeligheid en openheid ten opzichte van de historische architectuur uit het eigen nationale verleden. Monografische studies van individuele gebouwen, zoals recentelijk in Groningen verricht, wijzen juist op Cuypers vaak bewust inspelen op de lokale gegevens en tradities van stad, dorp of provincie. Als theoreticus was Cuypers heel wat minder doctrinair dan de geleerde kunstkenner van het Utrechtse gilde en als architect in ieder geval creatiever dan Alfred Tepe, die eigenlijk zelden in zijn werk het niveau van Cuypers' beste leerlingen haalt.

Rosenbergs boek is onevenwichtig doordat de grote hoeveelheden nieuwe gegevens in de registers niet zijn gebruikt als basis voor een fris ontwerp van de geschiedenis van de kerkelijke bouwkunst in de vorige eeuw. Aangezien het boek door zijn structuur en opzet toch iets heeft van een reisboek dat door een groter publiek gehanteerd kan worden, valt dit des te meer te betreuren.

Ed. Taverne

Lutgard Wagner-Heidendal, *Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden 1821-1829*. Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België XXXIV nr. 71; Brussel: Paleis der Academiën, 1972, 432 blz.).

In een lijvige dissertatie heeft mevrouw Wagner-Heidendal bijzonder veel wetenswaardigheden bijeengebracht over weerklank en reacties in de Nederlanden met betrekking tot de Philhellenistische beweging in de jaren twintig van de vorige eeuw. De opstand van de Grieken tegen hun Turkse overheersers veroorzaakte in een groot deel van Europa een golf van medeleven met het geknotte Griekse volk. Overgeleverde klassicistische gevoelens en een ontwakend romanticisme, van huis uit elkander minder goed verdragend, gingen hand aan hand, waar het geestdrift voor de Grieken betrof. De liberalen verheerlijkten het Griekse vrijheidsstreven, vele conservatieven waren bewogen met het lot van door Islamieten onderdrukte christen-geloofsgenoten. De Philhellenistische vonk sloeg over van Engeland naar Frankrijk, van Zwitserland naar Duitsland, Scandinavië, de Nederlanden en Amerika. Ze werd overal ervaren als een appèl aan medemenselijkheid. In kranteartikelen, boeken en brochures werd het hart gelucht. Comité's werden opgericht om de benarde Grieken te hulp te komen met ideële en materiële hulp. Het was vooral de gegoede burgerij, de middenklasse, die zich door oproepen liet overhalen tot actie. In sommige landen zoals Beieren en Pruisen, gaf het hof het voorbeeld. In andere staten werd van officiële zijde het streven zoveel mogelijk tegengewerkt, omdat het een gevaar zou inhouden voor de gevestigde orde, ook binnenslands. Vooral Oostenrijk (Metternich) was tegenstander van steunverlening aan de Griekse opstandelingen. De politiek van eensgezindheid der grote mogendheden, belichaamd in de Heilige Alliantie, liep stuk op de Griekse klippen, toen Rusland, Engeland en Frankrijk, ieder weer op zijn eigen wijze, tot interventie overgingen. Die interventie (Navarino!), waardoor het Griekse probleem eindelijk werd opgelost, betekende tegelijk het einde van het Philhellenisme.

De grote belangstelling voor de Griekse Vrijheidsoorlog was in vele gevallen een getoereerde uitlaatklep voor gevoelens van nationalisme en liberalisme. Mevrouw Wagner toont dat in haar werk duidelijk aan voor zover het de zuidelijke Nederlanden betreft. Er hadden daar zelfs in Philhelleens kader manifestaties plaats, waarvan we naderhand, in